

Leszek Gardela, Agnieszka Pūlpánová-Reszczyńska*

Cult and Ritual in Polish Archaeology: Past Research and New Perspectives

ABSTRACT

Gardela L., Pūlpánová-Reszczyńska A. 2015. Cult and Ritual in Polish Archaeology: Past Research and New Perspectives. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 10, 9–28

This paper provides a brief overview of past and recent studies on the archaeology of cult and ritual in Poland. It discusses some of the most important publications and scholarly initiatives that have been shaping current approaches to various aspects of pre-Christian beliefs and it also attempts to predict future research trajectories.

Keywords: archaeology, cult, ritual, Slavs, Poland.

Received: 1.04.2016. **Revised:** 15.05.2016. **Accepted:** 1.06.2016.

At least since the nineteenth century Polish scholars have expressed their interest in pre-Christian beliefs and ritual practices of past societies. One of the turning points in the history of this field of research was the discovery of a remarkable stone idol in the River Zbrucz in 1848 (today known as *Światowid ze Zbrucza* or Sventovit from Zbrucz) (Fig. 1). From preserved accounts we know that when it was taken to Kraków three years later, its arrival in the city on 12.05.1851 caused quite a stir and gave rise to many controversies. One of the most famous researchers who dealt with the complicated biography of the Zbrucz statue described this event in the following words (Leńczyk 1964, 18–19):

It was already known from newspapers that this was a statue of a pagan god. Pious ladies regarded it as a kind of anti-Christ and they probably prayed zealously to turn the evil away. Others, because the arrival of the statue took place during Easter, considered this as a sign of Poland's resurrection and freedom. In any case, the arrival of the statue to Kraków raised considerable interest from the public.

Although over 160 years have passed since the moment when the Zbrucz statue was brought to Kraków, it still gives rise to numerous controversies and there are many questions that await answers (Komar, Chamajko 2013). The four faces of this enigmatic statue continue to

* Institute of Archaeology, University of Rzeszów, Moniuszki 10 St., 35-015 Rzeszów, Poland; leszekgardela@archeologia.rzeszow.pl; areszczyńska@archeologia.rzeszow.pl

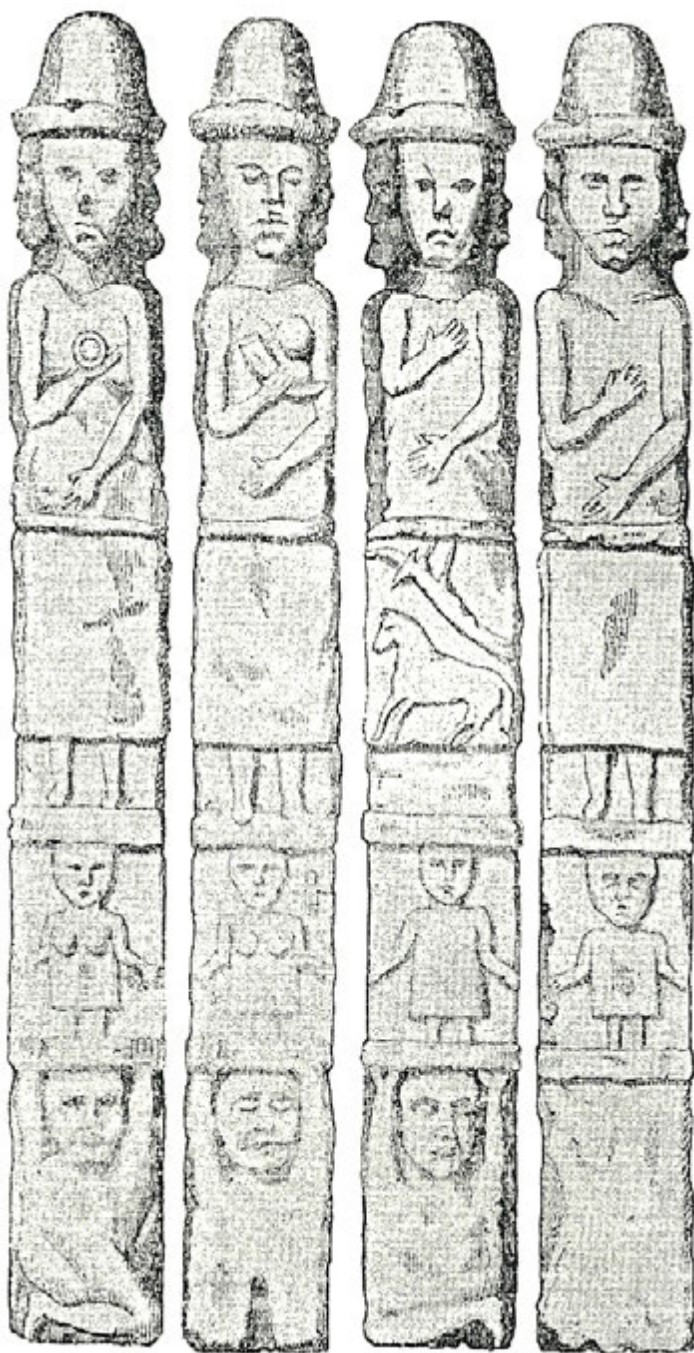

Fig. 1. Sventovit from Zbrucz. After Leńczyk 1964, 8
Ryc. 1. Światowid ze Zbrucza. Wg Leńczyk 1964, 8

observe in solemn silence subsequent generations of scholars who, with varying effect, try to unravel the mystery of its origin, function and meaning. Although we are far from solving these problems and from providing definite answers, there is no doubt that over the years Sventovit from Zbrucz has become (rightly or not) one of the most prominent symbols of pre-Christian religion of the Slavs. In Poland and abroad its artistic reproductions and photographs can be found on the covers of numerous monographs (e.g. Shupecki 1994; Gieysztor 2006), but also on CD albums, posters and t-shirts. It is beyond doubt that its discovery was one of the most important impulses for Polish academics to take up intensified research on the beliefs of past societies and their material traces. Such interests are still reflected today in the works of archaeologists, historians and other scholars from the broad remit of the humanities.

This volume of *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* is an attempt to examine the complicated but fascinating world of past beliefs and ritual practices which were conducted by various societies in the Middle Ages among the Slavs, Anglo-Saxons, Scandinavians and Prussians. The majority of papers included in this volume have been written by early career scholars who boldly transcend the borders of their disciplines and in this way try to come closer to the world of thoughts, beliefs and sometimes also fears of people of the past.

In the following pages we will try to outline some of the major themes in Polish research on aspects of cult and ritual, predominantly with regard to the early medieval period. The studies of cult and religion in Polish archaeology have a long history and the topic is so vast that to cover it in its totality would require a separate monograph. Therefore, we will only outline those themes that are directly relevant to the papers included in this volume of *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*.

Signals of cult: Gods and supernatural beings

Since the moment of discovery of the Zbrucz statue we may observe a growing interest in pre-Christian beliefs of the Slavs. In the late nineteenth- and early twentieth century paganism attracted the attention not only of professional scholars but also numerous artists and poets. These interests surely reflected a romantic desire to return to the roots and a highly sentimental approach towards the long gone past. A detailed

analysis of the history of these fascinations is beyond the scope of this paper but we may mention here an erudite afterword written by Leszek Śłupecki (2006) which was included in the new edition of Aleksander Gieysztor's famous monograph on Slavic mythology (Pol. *Mitologia Słowian*) originally published in 1982. In his afterword Śłupecki provides a valuable overview of how research on Slavic pre-Christian beliefs has developed over the years.

Without going into too much detail, it is worth highlighting that most of the early studies into Slavic pre-Christian beliefs focused mainly on their reconstruction on the basis of textual accounts. Scholars often complained that the available sources are laconic and they had many problems in assessing whether they reflect genuine paganism or are a Christianized vision of these beliefs. In the works of scholars such as Aleksander Brückner (1918; 1924; 1980) or Henryk Łowmiański (1979) archaeology played a rather marginal role and archaeological finds merely (if at all) served as illustrations to the text (for example on the book covers) without including them in the discussions. A more interdisciplinary approach was attempted in the publications of scholars like Leonard Pełka (1960), Małgorzata Kowalczyk (1968) and especially in the aforementioned monograph by Aleksander Gieysztor (1982; see also the new edition from 2006). After many years of skeptical approaches towards the possibility of revealing and reconstructing Slavic pre-Christian beliefs (e.g. Urbańczyk 1991), Gieysztor's work has provided new methods and perspectives for studying these matters and today many scholars still follow in his footsteps.

Although the publications on Slavic beliefs released before the 1990s focused mainly on the main pantheon of the gods and various supernatural beings, newer studies by scholars like Leszek Śłupecki (1993; 1994), Andrzej Szyjewski (2003), Jakub Zielina (2011) or Kamil Kajkowski (e.g. 2005; 2006; 2012; 2014a; 2014b; 2015a) and others attempt to present them in a much wider context and by employing a broad spectrum of ethnographic and archaeological sources. It is noteworthy that in contrast to textual and ethnographic accounts, the archaeological evidence still continues to grow and new discoveries are being made practically every year.

With regard to archaeology of cult *per se*, Leszek Śłupecki's study of Slavic pagan sanctuaries is worthy of particular attention (1994). Apart from debating textual sources, his monograph also embraced a wide

spectrum of archaeological materials including the finds of wooden and stone idols such as the so-called Sventovit from Zbrucz. Recent years have also seen the publication of several other detailed studies on various aspects related to Slavic beliefs, such as the symbolism of various objects which they used and animals that accompanied them in life and in death (e.g. Kajkowski 2012).

Also in this volume Kamil Kajkowski (2015b) contributes to this strand of research with a paper on the symbolic meaning of dogs among the Slavs. Seweryn Szczepański (2015) on the other hand discusses Prussian “baba” stones and provides a fascinating overview of the history of research on these intriguing sculptures but also offers a range of valuable remarks on their modern (re)interpretations and reception.

The archaeology of death in Poland

For most archaeologists death is something they encounter on everyday basis and many names of prehistoric cultures are based on objects that accompany the dead in their graves. Funerary archaeology in Poland has a very long history and it has long been known that analyses of graves and cemeteries can provide a lot of intriguing details not only about death but also about various aspects of life, beliefs and complicated social relations in past societies. The manner of treating the dead upon burial, but also the objects that accompanied them, can signal many intricate meanings. By employing various methods and approaching graves as ‘texts’, today’s scholars are able to reveal important details about how people in the past conceptualised death and afterlife, but sometimes they can also learn something about the deceased and those who were responsible for their burials.

In Polish archaeology aspects of dying and death in the past are debated every year during numerous conferences. An important scholarly initiative which to a large extent has been shaping the current understanding of funerary archaeology among Polish academics is a series of conferences entitled *Funeralia Lednickie* which are organized annually since 1999. Most of the papers presented during these events have been published in a series of publications (Wrzesiński 2000; 2002; Dzieduszycki, Wrzesiński 2003; 2004; 2005a; 2005b; 2006a; 2006b; 2007; 2008; 2009; 2010; 2011; 2012; 2013; 2014). Among the topics discussed so far are atypical burials, the roles of elderly people in the

past, identities of the dead and the meaning of grave-goods. On a range of occasions the differences between burials of men and women have also been discussed and there was also a special conference devoted to the burials of children. The chronological scope of the volumes published after each installment of *Funeralia Lednickie* usually spans from the Neolithic, through the Roman Period and the Middle Ages up to the early modern times.

The discussions and publications of papers presented at *Funeralia Lednickie* have certainly contributed to more nuanced approaches to past burials. Graves are not anymore regarded only as “mirrors of life” (e.g. Kaczanowski 1968, 52) that directly reflect past identities or professions of the dead (cf. the old problem of interpreting so-called warrior graves, graves of ritual specialists, blacksmiths or princesses etc.), but as being filled with complex messages and meanings which sometimes can provide more information not about the dead themselves but rather about those who buried them (e.g. Sikora 2012; 2013; 2014; Gardęła in press). In this regard the studies of Howard Williams (2006) and other British and Scandinavian scholars have been particularly inspiring and these influences can be seen very clearly in the recent publications of various young medieval archaeologists from Poland. We are convinced, however, that they will soon be reflected also in the works of other specialists who deal with various periods of the past.

Among some of the most recent academic initiatives, also largely devoted to aspects of death in past societies, are *International Interdisciplinary Meetings ‘Motifs through the Ages’* which were initiated at the West-Cassubian Museum in Bytów in 2012. The primary aim of these events is to integrate international scholars of archaeology, history, anthropology and philology and to create an open-minded international forum for discussions on human and animal bodies in the past. So far, two installments of ‘Motifs through the Ages’ have been organized – the first was devoted to the motif of the head in past societies (Gardęła, Kajkowski 2013) and the second focused on grave reopening and robbery (Gardęła, Kajkowski 2015).

Funerary archaeology is also a subject of extensive studies at the Institute of Archaeology at the University of Rzeszów as exemplified by numerous publications of cemetery reports and theoretical studies (e.g. Czopek 2012), as well as a series of academic events entitled *Rzeszów Funerary Seminars* (Pol. *Rzeszowskie Seminaria Funeralne*).

This volume of *Analecta Archaeologica Ressoviensia* also contributes to these ongoing debates and includes a range of studies associated with funerary archaeology – Howard Williams (2015) discusses the meaning of combs and toilet implements in Early Anglo-Saxon graves, Leszek Gardeła (2015) examines the phenomenon of prone burial in early medieval Poland, and Matthias Toplak (2015) looks at similar practices in late Viking Age Gotland. Kamil Karski, on the other hand, explores the Roman ritual of *salutatio* as a form of constructing and negotiating memories about the dead.

Searching for meanings: Animals and objects

The present volume also contributes to the ongoing discussions on animal remains in archaeology and animal representations in iconography. An earlier Polish publication devoted to these matters is entitled *The Animal as Sacrum in Prehistory and Antiquity* (Pol. *Zwierzę jako sacrum w pradziejach i starożytności*) and as its editors rightly observe (Kostuch, Rysiewska 2006, 9):

In past religions animals were regarded as mediators between the worlds of the gods and humans (...) and they were symbols and representatives of the divine (...) Paradoxically, although animals were strongly associated with the sphere of the sacred, they are rarely given special attention in academic studies (...) The aim of our conference and subsequent publication was to fill this gap.

The monograph edited by Kostuch and Rysiewska includes articles devoted to the Middle Ages but also a range of studies that concentrate on earlier periods. An interesting study is a paper by Judyta Rodzińska-Nowak (2006, 11–25) about zoomorphic finds from the cemeteries of the Przeworsk Culture. She observes that such motifs begin to occur in the same time as the practice of depositing animal remains in graves (at the turn of the early Iron Age). This practice has close parallels in other parts of Europe and in Roman provinces which might imply the spreading of similar beliefs and rituals across vast territories.

Also other objects discovered in funerary contexts from the Roman period have been given attention in Polish archaeology. A good example is a study by Katarzyna Czarnecka which focuses on the finds of keys in female graves. Czarnecka attempts to answer the question whether keys only signalled prominent social status, or whether they also had

some special magic role to play. In her analyses Czarnecka (2010, 20, 22–23) speculates whether keys could have been used in funerary contexts to protect the dead or to protect the living against them and she argues that in any case they should not be seen merely as attributes of the lady of the household.

Also various objects found in early medieval graves have been recently discussed in similar ways and seen as having many layers of symbolic meanings. Among such finds are keys but also various other small utensils. One of the volumes of the aforementioned *Funeralia Lednickie* has been wholly devoted to such issues (Dzieduszycki, Wrzesiński 2005b).

Apart from the article by Howard Williams (2015) the present volume of *Analecta Archaeologica Ressoaviensia* also includes several studies that focus on the symbolism of objects and animals in funerary contexts. In her interdisciplinary paper Anne Hofmann (2015) discusses the meanings of horns in Old Norse culture and Viking Age archaeology. Tomasz Kurasiński (2015), on the other hand, examines the custom of burying the dead with buckets in early medieval cemeteries in Poland and explores the pagan and Christian undertones which such a practice may have had. Kamil Kajkowski (2015b) devotes his attention to the discoveries of dogs at various sites in north-western Slavic lands and tries to unravel whether they served as sacrifices or whether they had some other role to play. The problem of sacrifices is also taken up in the work of Izabella Wenska (2015) who discusses it in the context of ethnographic and archaeological sources. She also emphasises the necessity of mutual collaboration between archaeologists and ethnographers and demonstrates that, when conducted in a critical way, interdisciplinary analyses can bring very fruitful results.

New perspectives

This brief overview of Polish studies related to aspects of cult and ritual in the past demonstrate that scholars representing various fields in the humanities (such as history, archaeology and cultural anthropology) are very open towards interdisciplinary collaboration. It is clear that in the near future the archaeology of cult and ritual will also draw more and more inspirations from specialist analyses conducted by physical

anthropologists, archaeozoologists and other representatives natural sciences.

Funerary archaeology in particular is very suited to such multi-disciplinary studies. As we have seen, in recent years much attention has been devoted to debating past mortuary practices as complex performances and while exploring these issues scholars have referred to inspirations from various social sciences and even theatre studies. Moreover, over the last decade or so has been an increased interest in aspects of deviance and especially in atypical funerary practices in past societies. In England and Scandinavia deviant burials have recently received a lot of attention, but similar studies are also being conducted in Poland as exemplified by the papers presented at conferences such as *Funeralia Lednickie* and *Motifs through the Ages* and by a number of monographs and articles (Tempelmann-Maczyńska 1992; Wrzesiński 2000; Skóra, Kurasiński 2010; Kurasiński 2011; Ciesielski, Gardęła 2012; Gardęła, Duma 2013; Gardęła, Kajkowski 2013a; 2013b; 2015; Gardęła 2015b). What is particularly worth highlighting is the fact that Polish studies are not anymore conducted in isolation from the most recent theoretical inspirations and they often attempt to provide a very wide cross-cultural picture of the examined phenomena.

In conclusion, it is also important to emphasise that in recent years archaeology has become more “digital” than before and the constant development of new technologies allows us to present the past in very attractive ways. All this has important implications not only for our own discipline but also affects the ways in which history is displayed in museum exhibitions. Interesting and interactive ways of visualising various aspects of the past (including notions of cult and ritual) can help the public to learn and understand more about their roots and also about themselves.

We hope that despite the constant development of modern technologies people will still want to read books published in a more traditional way and through such publications discover the lives of past societies. May this volume serve as a guide through these past landscapes of the mind, and may it bring our readers closer to the intricate world of beliefs and rituals, some of which, although now forgotten, were still practiced only a few centuries ago in various parts of Europe.

References

- Brückner A. 1918. *Mitologia słowiańska*. Kraków: Akademia Umiejętności, Druk. Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Brückner A. 1924. *Mitologia polska. Studium porównawcze*. Warszawa: Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”.
- Brückner A. 1980. *Mitologia słowiańska i polska*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ciesielski Ł. and Gardela L. 2012. Włócznie śmierci. Włócznie w obrzędowości pogrzebowej w epoce żelaza. In M. Franz and Z. Pilarczyk (eds.), *Barbarzyńcy u bram. Mare Integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 30–59.
- Czarnecka K. 2010. Klucze w grobach kobiecych z okresu wpływów rzymskich. Atrybut pozycji społecznej czy wyraz magicznych zabiegów? In K. Skóra and T. Kurasiński (eds.), *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne* (= *Acta Archaeologica Lodziensia* 56). Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 17–26.
- Czopek S. (ed.) 2012. *Hic mortui vivunt. Z badań nad archeologią funeralną* (= *Collectio Archaeologica Ressoviensis* 20). Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2003. *Kobieta-Śmierć-Mężczyzna* (= *Funeralia Lednickie* 5). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2005a. *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja* (= *Funeralia Lednickie* 7). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. 2005b. Przedmowa. In W. Dzieduszycki and J. Wrzesiński (eds.), *Do, ut des – dar, pochówek, tradycja* (= *Funeralia Lednickie* 7). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 7–8.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2006a. *Dusza maluczka, a strata ogromna* (= *Funeralia Lednickie* 6). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2006b. *Starość — wiek spełnienia*. (= *Funeralia Lednickie* 8). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Oddział w Poznaniu.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2007. *Środowisko pośmiertne człowieka* (= *Funeralia Lednickie* 9). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2008. *Epidemie, klęski, wojny* (= *Funeralia Lednickie* 10). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2009. *Metody. Źródła. Dokumentacja* (= *Funeralia Lednickie* 11). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2010. *Tak więc po owocach poznać ich* (= *Funeralia Lednickie* 12). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2011. *Kim jesteś człowieku* (= *Funeralia Lednickie* 13). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2012. *Obcy* (= *Funeralia Lednickie* 14). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.

- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2013. *Migracje* (= *Funeralia Lednickie* 15). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Dzieduszycki W. and Wrzesiński J. (eds.) 2014. *Cmentarzyska — relacje społeczne i międzykulturowe* (= *Funeralia Lednickie* 17). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Gardela L. and Duma P. 2013. Untimely Death: Atypical Burials of Children in Early and Late Medieval Poland. *World Archaeology* 45(5), 314–332.
- Gardela L. and Kajkowski K. (eds.) 2013a. *The Head Motif in Past Societies in a Comparative Perspective* (= *International Interdisciplinary Meetings 'Motifs through the Ages' 1*). Bytów: Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie.
- Gardela L. and Kajkowski K. 2013b. Vampires, Criminals or Slaves? Reinterpreting 'Deviant Burials' in Early Medieval Poland. *World Archaeology* 45(5), 780–796.
- Gardela L. and Kajkowski K. (eds.) 2015. *Limbs, Bones and Reopened Graves in Past Societies* (= *International Interdisciplinary Meetings 'Motifs through the Ages' 2*). Bytów: Muzeum Zachodniokaszubskie w Bytowie.
- Gardela L. 2015a. Face Down: The Phenomenon of Prone Burial in Early Medieval Poland. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 99–136.
- Gardela L. 2015b. Vampire Burials in Medieval Poland. An Overview of Past Controversies and Recent Reevaluations. *Lund Archaeological Review* 21, 109–128.
- Gardela in press. Wczesnośredniowieczne groby komorowe – lustra czy miraż życia? Rozważania nad praktykami funeralnymi na ziemiach polskich.
- Gieysztor A. 1982. *Mitologia Słowian*. Warszawa: Wydawnictwa Artystyczne i Filmowe.
- Gieysztor A. 2006. *Mitologia Słowian* (= *Communicare. Historia i Kultura*). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Hofmann A. 2015. Drinking Horns in Old Norse Culture: A Tradition Under Examination. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 241–270.
- Kaczanowski P. 1968. *Próba rekonstrukcji stosunków społecznych ludności terenu północno-wschodnich Niemiec w okresie wczesnorzymskim w świetle badań przeprowadzonych na materiałami grobowymi* (= *Zeszyty Naukowe UJ. Prace Archeologiczne* 10). Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 51–68.
- Kajkowski K. 2005. Wczesnośredniowieczne święte gaje i drzewa pogańskich Słowian na terenie Polski (ze szczególnym uwzględnieniem Pomorza). *Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie* 7, 125–137.
- Kajkowski K. 2006. Przejawy magii i kultu akwaticznego na wczesnośredniowiecznym Pomorzu. *Nasze Pomorze. Rocznik Muzeum Zachodnio-Kaszubskiego w Bytowie* 8, 95–117.
- Kajkowski K. 2012. The Boar in the Symbolic and Religious System of Baltic Slavs in the Early Middle Ages. *Studia Mythologica Slavica* 15, 201–215.
- Kajkowski K. 2014a. Ritual Dance Among Western Slavs in Early Middle Ages. *Cosmos* 30, 145–165.
- Kajkowski K. 2014b. Znaczenie odciętych głów w obrzędowości pogańskiej wczesnośredniowiecznych Słowian zachodnich. *Studia Mythologica Slavica* 17, 135–153.
- Kajkowski K. 2015a. Slavic Journeys to the Otherworld. Remarks on the Eschatology of Early Medieval Pomeranians. *Studia Mythologica Slavica* 18, 15–34.

- Kajkowski K. 2015b. The Dog in Pagan Beliefs of Early Medieval North-Western Slavs. *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 199–240.
- Karski K. 2015. Ritual Roots of Memory (About Things). *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 365–392.
- Komar O. and Chamajko N. 2013. *Idol ze Zbrucza: zabytek z epoki romantyzmu?* (= *Suplement do Materiałów i Sprawozdań Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego* 34). Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, Fundacja Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.
- Kostuch L. and Ryszewska K. (eds.) 2006. *Zwierzę jako sacrum w pradziejach i starożytności*. T. 1. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej.
- Kowalczyk M. 1968. *Wierzenia pogańskie za pierwszych Piastów*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Kurasiński T. 2011. Łamanie, zginanie, wbijanie. O kilku nietypowych zabiegach dotyczących uzbrojenia na wczesnośredniowiecznych cmentarzyskach szkieletowych z ziem polskich. In O. Ławrynowicz, J. Maik and P. A. Nowakowski (eds.), *Non sensistis gladios. Studia ofiarowane Marianowi Głowskiemu w 70. rocznicę urodzin*. Łódź: Instytut Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego, 219–236.
- Kurasiński T. 2015. Burials with Buckets in Early Medieval Poland: A Pagan or Christian Custom? *Analecta Archaeologica Ressoviensia* 10, 137–198.
- Leńczyk G. 1964. Światowid zbruczański. *Materiały Archeologiczne* 5, 5–60.
- Łowmiański H. 1979. *Religia Słowian i jej upadek (w. VI–XII)*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Pełka L. 1960. *U stóp Słowińskiego Parnasu*. Warszawa: Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej.
- Rodzińska-Nowak J. 2006. Zoomorficzna plastyka figuralna z cmentarzysk kultury przeworskiej. In L. Kostuch and K. Ryszewska (eds.), *Zwierzę jako sacrum w pradziejach i starożytności*. T. 1. Kielce: Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej, 11–25.
- Sikora J. 2012. Kości, zapinki, DNA czy broń? Problematyka etniczna w badaniach wczesnośredniowiecznych cmentarzysk szkieletowych w Polsce. In W. Dziechuszycki and J. Wrzesiński (eds.), *Obcy* (= *Funeralia Lednickie* 14). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 297–311.
- Sikora J. 2013. Ethnos or Ethos? Some Remarks on Interpretation of Early Medieval Elite Burials in Northern Poland. In B. Stanisławski, S. Moździoch and P. Wiszewski (eds.), *Scandinavian Culture in Medieval Poland* (= *Interdisciplinary Medieval Studies* 2). Wrocław: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, 411–436.
- Sikora J. 2014. Groby wojowników, groby z bronią. Uwagi o wczesnośredniowiecznym rytuale deponowania uzbrojenia w grobach. In W. Dziechuszycki and J. Wrzesiński (eds.), *Królowie i biskupi, rycerze i chłopcy – identyfikacja zmarłych* (= *Funeralia Lednickie* 16). Poznań: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, 297–311.
- Skóra K. 2010. Intruz w kurhanie? O pochówkach wtórnych w obrzędowości kultur wielbarskiej i przeworskiej. In K. Skóra and T. Kurasiński (eds.), *Wymiany inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po*

- czasy nowożytnie (= *Acta Archaeologica Lodziensia* 56). Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 27–43.
- Skóra K. and Kurasiński T. (eds.) 2010. *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne* (= *Acta Archaeologica Lodziensia* 56). Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Słupecki L.P. 1993. Słowiańskie posągi bóstw. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 41, 33–69.
- Słupecki L. P. 1994. *Slavonic Pagan Sanctuaries*. Warsaw: Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences.
- Słupecki L. P. 2006. Posłowie. In A. Gieysztor, *Mitologia Słowian* (= *Communicare. Historia i Kultura*). Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 323–360.
- Szczepański S. 2015. Old Prussian “Baba” Stones: An Overview of the History of Research and Reception. Pomesanian-Sasinian Case. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 10, 313–364.
- Szyjewski A. 2003. *Religia Słowian* (= *Mała Biblioteka Religii*). Warszawa: Wydawnictwo WAM.
- Tempelmann-Maczyńska M. 1992. „Specyficzne pochówki” kultury wielbarskiej. *Acta Universitatis Lodziensis, Folia Archaeologica* 16, 191–199.
- Toplak M.S. 2015. Prone Burials and Modified Teeth at the Viking Age Cemetery of Kopparsvik. The Changing of Social Identities at the Threshold of the Christian Middle Ages. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 10, 77–98.
- Urbańczyk S. 1991. *Dawni Słowianie. Wiara i kult*. Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN.
- Wenska I. 2015. Sacrifices among the Slavs: Between Archeological Evidence and 19th Century Folklore. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 10, 271–312.
- Williams H. 2006. *Death and Memory in Early Medieval Britain*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Williams H. 2015. Death, Hair and Memory: Cremation’s Heterogeneity in Early Anglo-Saxon England. *Analecta Archaeologica Ressoiviensia* 10, 29–76.
- Wrzesiński J. (ed.) 2000. *Czarownice* (= *Funeralia Lednickie* 2). Sobótka–Wrocław: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Wrzesiński J. (ed.) 2002. *Popiół i Kość* (= *Funeralia Lednickie* 4). Sobótka–Wrocław: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Zielina J. 2011. *Wierzenia Prastłowian*. Kraków: Wydawnictwo Petrus.

Leszek Gardela, Agnieszka Půlpánová-Reszczyńska

Kult i rytuał w archeologii polskiej. Zarys dziejów badań i nowe perspektywy

Rozważania nad dawnymi wierzeniami podejmowane są w polskich kręgach naukowych od co najmniej dziewiętnastego wieku. Jednym z przełomowych momentów było odkrycie w 1848 r., a następnie przywiezienie do Krakowa zagadkowego, kamiennego idola, który dziś znany jest powszechnie jako Światowid ze Zbrucza (Ryc. 1). Z zachowanych przekazów wiemy, że przybycie owego posągu w dniu 12.05.1851 r. do Krakowa wzbudzało niemałe poruszenie i emocje. Jak pisał jeden z najważniejszych badaczy tego niezwykłego zabytku (Leńczyk 1964, 18–19):

Wiedziano już z gazet, że to posąg pogańskiego bożka. Pobożne damy uważały go za coś w rodzaju antychrysta, modliły się zapewne gorąco o odwrócenie złego. Inni zaś, ponieważ wjazd odbywał się w okresie wielkanocnym, uważali ten fakt za zapowiedź zmartwychwstania Polski wolnej i niepodległej. W każdym razie przybycie posągu do Krakowa wywołało w mieście ogólne poruszenie.

Choć od momentu kiedy zbruczański posąg pojawił się w Krakowie minęło ponad 160 lat, do dziś wzbudza on nieustające kontrowersje, które nadal czekają na wyjaśnienie (Komar, Chamajko 2013). Jego cztery twarze, w milczącym skupieniu, spoglądają na wciąż kolejne pokolenia badaczy, którzy z różnym skutkiem próbują rozwikłać zagadkę jego pochodzenia, funkcji i znaczenia. Jakkolwiek daleko nam jeszcze do ostatecznych odpowiedzi, nie ulega wątpliwości, że przez lata tzw. Światowid ze Zbrucza urósł (słusznie lub nie) do rangi jednego z symboli przechrześcijańskiej religii dawnych Słowian. Zarówno w Polsce jak i za granicą jego artystyczne wyobrażenia oraz fotografie zdobią stronicę licznych monografii poświęconych wierzeniom pogańskim (np. Słupecki 1994; Gieysztor 2006), ale pojawiają się one także na okładkach płyt, plakatach i koszulkach. Nie ma żadnych wątpliwości, że znalezisko to było jednym z bardzo istotnych impulsów do podjęcia w polskiej nauce szerszych rozważań nad tym, w co wierzyli ludzie przed wieloma setkami lat oraz w jaki sposób wierzenia te odzwierciedlane były w przedmiotach, które wykonywali. Tego typu naukowe zainteresowania widoczne są po dzień dzisiejszy, zarówno w pracach archeologów, historyków, jak i przedstawicieli innych dziedzin humanistyki. Z upływem kolejnych lat nabierają one coraz dojrzałego wymiaru, a przekraczanie wciąż kolejnych granic naszego poznania jest coraz częściej możliwe dzięki badaniom interdyscyplinarnym oraz otwartej międzynarodowej współpracy.

Niniejszy tom *Analecta Archeologica Ressoviensia* jest kolejną próbą odkrycia skomplikowanego, lecz fascynującego świata wierzeń i praktyk rytualnych, jakie podejmowane były przez dawnych Słowian oraz inne ludy zamieszku-

jące tereny Europy w okresie wczesnego średniowiecza – Anglosasów, Skandynawów oraz Prusów. Większość zebranych tutaj studiów opracowanych zostało przez przedstawicieli młodego pokolenia polskich i zagranicznych badaczy, którzy odważnie przekraczają granice naukowych dyscyplin oraz starają się w ten sposób zbliżyć do świata myśli, wierzeń, a czasem także leków minionych społeczności.

Chcąc wprowadzić Czytelnika do prezentowanej w naszym tomie problematyki, warto poświęcić nieco uwagi dziejom polskich badań nad aspektami kultu i rytuału w dawnych społecznościach, przede wszystkim w dobie średniowiecza. Oczywiście jest jednak, że w tym krótkim wstępie nie będziemy w stanie przedstawić tych zagadnień w całości, gdyż wymagałoby to osobnej monografii. Spróbujemy jednak zarysować szereg najważniejszych, naszym zdaniem, tematów jakie podejmowane były (i są do dziś) przez polskich badaczy, i które ściśle łączą się z treściami omawianymi w tym tomie *Analecta Archaeologica Ressoiviensia*.

Przejawy kultu. Bogowie i inne istoty nadnaturalne

Od chwili odkrycia tzw. Światowida ze Zbrucza zaczyna rosnąć zainteresowanie wierzeniami dawnych Słowian. Inspirują one nie tylko profesjonalnych badaczy, ale także całe rzesze artystów i poetów. Niewątpliwie stanowią one także romantyczną próbę powrotu do korzeni i są wyrazem tęsknoty za tym, co bezpowrotnie minęło. Wnikliwe omówienie dziejów tych badań wymagałoby osobnej monografii, ale warto dodać, że dziesięć lat temu były one podsumowane w erudycyjnym posłowie Leszka Ślupeckiego (2006), które badacz ten napisał do nowej edycji słynnej monografii Aleksandra Gieysztora zatytułowanej *Mitologia Słowian* z 1982 r.

W tym miejscu warto podkreślić, że w początkowych okresach zainteresowań dawnymi wierzeniami przedchrześcijańskimi główna uwaga skupiała się na ich rekonstrukcji na podstawie przekazów pisanych. Badacze często jednak narzekali na lakoniczność informacji zawartych w tych źródłach, a także na problemy z oceną na ile są one wiarygodne, a na ile stanowią silnie przetworzoną, chrześcijańską wizję pogaństwa. We wczesnych pracach autorstwa takich badaczy jak m.in. Aleksander Brückner (1918; 1924; 1980) czy Henryk Łowmiański (1979) zasadniczo nie odnoszono się do materiałów archeologicznych, lub stanowiły one jedynie atrakcyjny wizualnie materiał ilustracyjny (np. na okładkach), lecz bez szerszego i krytycznego uwzględnienia go w dyskusjach. Bardziej interdyscyplinarne podejście do wierzeń dawnych Słowian ujęte zostało dopiero w monografiach Leonarda Pełki (1960), Małgorzaty Kowalczyk (1968), a przede wszystkim we wspomnianej wyżej pracy Aleksandra Gieysztora (1982; zob. także reedycja z 2006 r.). Po latach sceptycyzmu (por. Urbańczyk 1991) to właśnie dzieło Gieysztora nadało nowy kierunek, w jakim badania nad dawnymi wierzeniami i praktykami rytualnymi toczą się do dzisiaj. Jakkolwiek wydawane do lat 90. prace na temat religii dawnych Słowian zasadniczo skupiały się na odtworzeniu

panteonu bogów oraz roli rozmaitych istot nadnaturalnych, nowsze studia, np. Leszka Słupeckiego (1993; 1994), Andrzeja Szyjewskiego (2003), Jakuba Zieliny (2011), Kamila Kajkowskiego (np. 2005; 2006; 2012; 2014a; 2014b; 2015a) i innych badaczy starają się pokazać je w szerszym kontekście, często sięgając do materiałów etnograficznych oraz doceniając przy tym wartość źródeł archeologicznych, których liczba – w odróżnieniu od tekstów pisanych – zwiększa się z roku na rok.

W odniesieniu do *stricte* archeologii kultu i rytuału warto wspomnieć o cennym studium Leszka Słupeckiego (1994), które poświęcone było problematyce pogańskich sanktuariów słowiańskich. Oprócz omawiania źródeł pisanych, badacz ten podjął w nim również nowe rozważania nad znaleziskami drewnianych i kamiennych posągów, w tym także Światowida ze Zbrucza. Ostatnie lata przyniosły ponadto szereg bardziej szczegółowych ujęć różnych innych aspektów związanych z wierzeniami dawnych Słowian oraz symboliką używanych przez nich przedmiotów, a także zwierząt, które towarzyszyły im zarówno w życiu jak i momencie śmierci oraz pogrzebu (np. Kajkowski 2012).

Również w niniejszym tomie, w tekście Kamila Kajkowskiego (2015b) badania tego typu znajdują swoje dalsze rozwinięcie. Seweryn Szczepański (2015) natomiast szczegółowo omawia odkrycia kamiennych bab pruskich, zwracając uwagę nie tylko na zawile dzieje ich badań i interpretacji, ale także na ich współczesną recepcję.

Śmierć w badaniach polskich archeologów

Dla większości archeologów śmierć jest czymś, z czym spotykają się w swej pracy na co dzień, a liczne nazwy pradziejowych kultur bazują na określeniach charakterystycznych przedmiotów, które towarzyszyły zmarłym. W Polsce badania nad cmentarzyskami mają bardzo długą historię, a analiza dawnych grobów dostarcza wielu informacji nie tylko na temat śmierci, ale także rozmaitych aspektów życia, wierzeń oraz skomplikowanych stosunków społecznych, jakie panowały wśród minionych kultur. Sposób pochowania ciał lub szczątków zmarłych, a także różnorodne przedmioty, które im towarzyszyły to istotne komunikaty nasycone symbolicznymi znaczeniami. Stosując rozmaite metody i podchodząc do grobów oraz ich zawartości jako „tekstów”, badacze mogą próbować odczytać z nich istotne informacje na temat nie tylko śmierci i wyobrażeń eschatologicznych, ale również życia złożonej w ziemi osoby oraz tych, którzy odpowiedzialni byli za dokonanie aktu pochówku.

W Polsce problematyka śmierci i badań cmentarzysk poruszana jest na większości konferencji archeologicznych, które odbywają się w różnych ośrodkach naukowych. Jednak jako istotny przełom w badaniach nad tą tematyką, należy uznać serię spotkań-konferencji archeologiczno-antropologicznych, zatytułowanych *Funeralia Lednickie*, które organizowane są regularnie od 1999 r. Każdy tom, zawierający materiały przedstawione na kolejnych spotkaniach, poświęcony jest różnym kwestiom, skupionym wokół szeroko rozumianej problematyki funeralnej (Wrzesiński 2000; 2002; Dzieduszycki,

Wrzesiński 2003; 2004; 2005a; 2005b; 2006a; 2006b; 2007; 2008; 2009; 2010; 2011; 2012; 2013; 2014). Dotychczas rozważano m.in. temat pochówków atypowych, problematykę starości, tożsamości zmarłych czy znaczenia darów grobowych. Istotną kwestią były dyskusje dotyczące różnic i podobieństw obserwowalnych w sposobie traktowania kobiet oraz mężczyzn, a także pochówków dziecięcych. Pod kątem archeologicznym analizowano materiały od neolitu po okres wpływów rzymskich, a także te z doby średniowiecza i z późniejszych okresów. Dyskusje i publikacje będące pokłosiem *Funeraliów Lednickich* zdecydowanie przyczyniły się do bardziej ostrożnego postrzegania dawnych grobów. Dziś nie są one już jedynie uznawane za „lustra życia” (por. np. Kaczanowski 1968, 52), bezpośrednio odbijające tożsamości czy profesje zmarłych (np. problem tzw. grobów wojowników, specjalistów od rytuałów, kowali, księżniczek itd.), lecz widzi się w nich wieloznaczne komunikaty, które czasem przekazywać mogą więcej informacji nie o samej zmarłej osobie, lecz o tych, którzy odpowiedzialni byli za jej pochowanie (np. Sikora 2012; 2013; 2014; Gardela in press). W postrzeganiu dawnych pogrzebów jako performansów, podczas których istotną rolę odgrywa motyw zapamiętywania i zapominania zmarłych, inspirujące dla polskich badaczy stały się też studia Howarda Williama (2006) i innych badaczy anglosaskich oraz skandynawskich. Inspiracje te widać szczególnie w publikacjach polskich archeologów-mediewistów i można sądzić, że będą one stopniowo przyjmowane także przez badaczy zajmujących się innymi epokami.

Wśród najnowszych inicjatyw naukowych, także poświęconych w zasadniczej mierze problematyce śmierci, są również zainicjowane w 2012 r. w Muzeum Zachodnio-Kaszubskim w Bytowie *Międzynarodowe Spotkania Interdyscyplinarne 'Motywy Przez Wiek'*. Celem tych konferencji jest integracja międzynarodowego środowiska archeologów, historyków, antropologów i filologów, a przez to stworzenie wspólnego forum do dyskusji nad różnymi zagadnieniami związanymi z problematyką ludzkiego i zwierzęcego ciała od pradziejów do czasów nowożytnych. Dotychczas zorganizowano dwa spotkania, z których pierwsze poświęcone było motywowi głowy w dawnych kulturach (Gardela, Kajkowski 2013a), a drugie dotyczyło fenomenu wtórnego otwierania grobów i rozmaitych manipulacji ich zawartości (Gardela, Kajkowski 2015).

Także w Instytucie Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego problematyka śmierci w różnych okresach dziejowych stanowi przedmiot intensywnych badań, czego dowodem są liczne publikacje materiałów cmentarzyskowych i studiów teoretycznych (np. Czopek 2012), a także cykl spotkań zatytułowanych *Rzeszowskie Seminaria Funeralne*. Niniejszy tom *Analecta Archaeologica Ressoventia* doskonale wpisuje się zatem w te tradycje i stanowi ich naturalną kontynuację. Zawarliśmy w nim szereg studiów poświęconych tematyce związanej ze śmiercią. Howard Williams (2015) omawia znaczenie grzebieni i przedmiotów toaletowych w grobach ciałopalnych w świecie anglosaskim, Leszek Gardela (2015a) bada fenomen pochówków na brzuchu na terenie Polski, a Matthias Toplak (2015) omawia podobne praktyki

wśród społeczności zamieszkujących Gotlandię w późnej epoce wikingów. Kamil Karski natomiast rozpatruje rzymski rytuał *salutatio* jako formę konstruowania pamięci o zmarłych.

W poszukiwaniu znaczeń. Zwierzęta i przedmioty

Do naszego tomu niewątpliwie odnieść należy także opracowania poświęcone szczątkom zwierzęcym i przedstawieniom zwierząt w materiałach archeologicznych. Ciekawą pracę na ten temat stanowi zbiorcza monografia *Zwierzę jako sacrum w pradziejach i starożytności* (Kostuch, Ryszewska 2006). Jak zauważali jej redaktorzy (Kostuch, Ryszewska 2006, 9):

Zwierzę w wyobrażeniach religijnych było wynoszone do roli pośrednika między światem ludzi i światem bogów (...) stawało się znakiem, symbolem i reprezentantem boskości (...) Paradoksalnie, chociaż zwierzę tak silnie było związane ze sferą sacrum, rzadko staje się przedmiotem osobnych badań naukowych (...) Celem konferencji i publikacji było częściowe uzupełnienie tego niedostatku”.

Możemy w niej odnaleźć nie tylko artykuły oparte na materiałach średniowiecznych, ale także odnoszące się do starszych epok. Jako ciekawy przykład należy przytoczyć opracowanie Judyty Rodzińskiej-Nowak (2006, 11–25) o zoomorficznej plastyce figuralnej z cmentarzysk kultury przeworskiej. Autorka zwraca uwagę na pojawienie się tego elementu w tym samym czasie, co kości zwierzęcych w grobach (przełom wczesnego i młodszego okresu rzymskiego). Analogiczne, tak samo datowane zjawisko można zaobserwować w innych środowiskach kulturowych barbarzyńskiej Europy oraz w prowincjach państwa rzymskiego, co może świadczyć o szerzeniu się wówczas pewnych interregionalnych prądów w zakresie wierzeń i obrzędów.

Również głębszych symbolicznych znaczeń zaczęto dopatrywać się w rozmaitych kategoriach przedmiotów z okresu rzymskiego. Warto tutaj przytoczyć opracowanie Katarzyny Czarneckiej (2010) poruszające problem kluczy w grobach kobiecych. Autorka podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie, czy jest to tylko atrybut zajmowanej w społeczności pozycji, czy też także wyraz zabiegów magicznych. W swoich rozważaniach zastanawia się, czy nie należałoby kluczom przypisać również roli przedmiotów włożonych do grobu albo w celu zabezpieczenia zmarłego, albo zabezpieczenia przed zmarłym, a nie tylko jak dotychczas atrybutu funkcji kobiety-„pani domu” (Czarnecka 2010, 20, 22–23).

Także w odniesieniu do materiałów wczesnośredniowiecznych podjęto niedawno rozważania nad symboliką przedmiotów składanych wraz ze zmarłymi do grobów. Wśród nich szczególną uwagę badaczy zwracały klucze, a także rozmaite inne utensylia. W końcu cały jeden tom serii *Funeralia Lednickie* został poświęcony właśnie temu zagadnieniu (Dzieduszycki, Wrzesiński 2005b).

W niniejszym tomie *Analecta Archaeologica Ressoviensia*, oprócz wspomnianego wyżej tekstu Howarda Williamsa (2015), zawarto także szereg

innych, które dotyczą symboliki przedmiotów i zwierząt odkrywanych w kontekstach funeralnych. Anne Hofmann (2015) omawia w swoim interdyscyplinarnym studium znaczenie rogów w świecie Północy, przede wszystkim we wczesnośredniowiecznej Skandynawii. Tomasz Kurasiński (2015) rozważa czy praktyka składania do grobów wiader była zwyczajem pogańskim czy chrześcijańskim i jakie treści symboliczne mogły się z nią wiązać. Kamil Kajkowski (2015b) pochyła się natomiast nad odkryciami szczątków psów na różnych stanowiskach w obrębie Słowiańszczyzny Zachodniej – zastanawiając się czy stanowiły one ofiary, czy może pełniły jakąś inną funkcję związaną z dawnymi wierzeniami i praktykami rytualnymi. Problem składania ofiar omówiony został natomiast w artykule Izabelli Wenskiej (2015), która rozpatruje go zarówno w odniesieniu do źródeł etnograficznych, jak i archeologicznych. Zwraca ona przy tym uwagę, że wzajemna współpraca pomiędzy przedstawicielami tych dyscyplin, oczywiście niepozbawiona metodologicznego rygору, może przynieść bardzo owocne rezultaty.

Nowe perspektywy

Z powyższego przeglądu prac dotyczących problemu kultu i rytuału w przeszłości wyraźnie wylania się rosnąca chęć otwartej współpracy pomiędzy przedstawicielami różnych dyscyplin humanistycznych – przede wszystkim historii, archeologii i antropologii kulturowej. Niewątpliwie kolejnych ważnych obserwacji i wniosków mogą dostarczyć specjalistyczne analizy dokonywane przez antropologów fizycznych, archeozoologów, a także innych przedstawicieli rozmaitych nauk przyrodniczych.

Jedną z dziedzin, która szczególnie podatna jest na badania interdyscyplinarne jest właśnie archeologia funeralna. Jak widzieliśmy, w ostatnim czasie wiele uwagi poświęcano rozpatrywaniu dawnych zabiegów pogrzebowych jako złożonych performansów, a w studiach tego typu wykorzystywano inspiracje płynące z rozmaitych nauk społecznych, a nawet teatrologii. Ponadto, w przeciągu ostatnich kilkunastu lat widać ciągle rosnące, międzynarodowe zainteresowanie różnymi aspektami „odmienności” w dawnych kulturach, a szczególnie nienormatywnymi sposobami grzebania zmarłych. W krajach anglosaskich i w Skandynawii pochówkom atypowym poświęcono już sporo uwagi, ale studia nad nimi z dużą intensywnością prowadzone są także w Polsce. Wyrazem tych rosnących zainteresowań są specjalne konferencje (np. *Funeralia Lednickie*, *Motywy Przez Wieki*) oraz szereg opublikowanych niedawno monografii i artykułów (Tempelmann-Mączyńska 1992; Wrzesiński 2000; Skóra, Kurasiński 2010; Kurasiński 2011; Ciesielski, Gardela 2012; Gardela, Duma 2013; Gardela, Kajkowski 2013a; 2013b; 2015; Gardela 2015b). Co jednak znamienne, studia te nie prowadzone są – tak jak było to czynione dawniej – w izolacji od najnowszych światowych prądów myślowych i nie ignorują szerszego, międzykulturowego tła obserwowanych zjawisk.

Konkludując nasze omówienie rozmaitych tendencji w badaniach nad aspektami kultu i rytuału w archeologii, warto podkreślić, że w ostatnim czasie

nasza dyscyplina staje się coraz bardziej „cyfrowa”, a nowe technologie komputerowe pozwalają na atrakcyjne obrazowanie różnych aspektów przeszłości (w tym również kwestii kultu i rytuału). Wszystko to ma również niebagatelne znaczenie dla dynamicznie rozwijającego się w Polsce muzealnictwa, a atrakcyjnie pokazane dziedzictwo ma szansę rozbudzić wśród szerokich rzesz odbiorców pasję do poznawania dawnych dziejów, a przez to także samych siebie. Mamy jednak nadzieję, że mimo prężnemu rozwojowi nowych technologii, ludzie nadal będą chcieli sięgać do tradycyjnie wydanych książek i poprzez nie odkrywać życie oraz dzieje swoich przodków. Wierzimy, że lektura tego tomu pozwoli im na podróż w czasie oraz przybliży świat dawnych wierzeń i rytuałów, spośród których część, choć dziś już zapomniana, pozostawała żywotna jeszcze do niedawna w różnych obszarach Europy.